

تزیین حمام‌ها از اوایل قرن
نوم هجری آغاز شد و
فرمانروایان مسلمانی که
خواهان چنین تصاویری بودند،
اجرای آن را به نقاشان
سرزمین‌های امپراتوری روم
شرقی، که به تصرف مسلمانان
در آمده بود می‌سپردند و به نظر
می‌رسد که گاهی این تصاویر و
پیکره‌های سنتی را برای
دورماندن از چشم دشمنان
سخت‌گیر نگارگری، در حمام‌ها
پنهان می‌داشتند.

مسلمانان در آمده بود می‌سپردند و به نظر می‌رسد که گاهی این تصاویر و پیکره‌های سنتی را برای دورماندن از چشم دشمنان سخت‌گیر نگارگری، در حمام‌ها پنهان می‌داشتند. هنگامی که در سال ۱۰۵ هجری (۷۲۳ م) فرمانی از جانب خلیفه اموی وقت یزید دوم دایر بر منهدم کردن همه‌ی تصاویر و تندیس‌ها صادر شد، تصاویر و پیکره‌ی معروف به حمام زیان پسر عم خلیفه، از جمله تندیس‌هایی بود که دستخوش انهدام گردید.^۵ گمان می‌رود این حمام، چنان که در کتاب «الولاء و القضاة فی مصر» نوشته ابوعمر محمد کندی آمده در شهر اسکندریه قرار داشته است.^۶

تنها گرمابه‌ی سلطنتی که از دوران اموی برجای مانده همان است که در فُصیر عمره وجود دارد، در حالی که از دوره‌ی عباسیان جز قطعات شکسته‌ی پراکنده، که پروفیسور هرتسفلد با شکیبایی و پشتکار بسیار از میان ویرانه‌های قصر متوکل (۲۳۲-۲۴۷ ه. ق / ۸۴۷-۸۶۱ م) در سامرا گردآورده، اثر دیگری باقی نمانده است. در نقوش نیمه برهنه‌ی زنان خواننده و رقصنده این قصر، سیمای کلی آن را همانند تصاویر قصیر عمره نشان می‌دهد.^۷

در آثار و متون فارسی - عربی نیز از نقاشی‌های گرمابه‌ها در قرون اولیه دوره اسلامی گزارش شده که نمونه‌ای از آن حمام‌های تصویر شده، حمامی است که مسعود غزنوی در کاخ خود در هرات ساخته بود و گزارش آن را بیهقی در تاریخش آورده و می‌نویسد: «مسعود، به روزگار جوانی که به هرات می‌بود و پنهان از پدر شراب می‌خورد، پوشیده از ریحان خادم، فرودسرای خلوت‌ها می‌کرد و مطربان می‌داشت، مرد و زن، که ایشان از راه‌های نبره نزدیک وی بردندی، در کوشک و باغ عدنانی فرمود تا خانه‌ای برآوردند، خواب قیلوله را و آن را مزمل‌ها ساختند و خیش‌ها آویختند، چنان که آب از حوض روان شدی و به طلسم بر بام خانه شدی و در مزمل‌ها بگشتی و خیش‌ها (نوعی بافته ابریشمی) را تر کردی و این خانه را از سقف تا به پای زمین، صورت کردند، صورت‌های الفیه و انواع گردآمدن مردان با زنان، همه برهنه، چنان که جمله آن کتاب را، صورت و حکایت و سخن، نقش کردند و بیرون این صورت‌ها نگاشتند، فراخور این صورت‌ها و امیر به وقت قیلوله آنجا رفتی و خواب آنجا کردی»^۸ شب و روز بر در این اتاق، دو قفل بود و کلیدش به دست خادمی به نام بشارت سپرده شده بود.

با تمام این پنهان‌کاری‌ها، سلطان محمود غزنوی (۳۸۹-۴۲۱ ه. ق / ۹۹۸-۱۰۳۰ م) که در تربیت ولیعهد خود اهتمامی خاص داشته از این ماجرا مطلع می‌گردد. محمود یکی از خاصان خود را به هرات فرستاد تا درستی یا نادرستی این خبر را تحقیق و به او گزارش کند. اما جاسوسانی که مسعود در دربار پدرش داشت پیشاپیش خبر واقعه را به او رساندند و او هم فرمان داد تا بی‌درنگ سقف و دیوارهای آن اتاق را گچ اندود کردند و هنگامی که فرستاده‌ی سلطان به درون کاخ آمد و در آن اتاق را به زور باز کرد چیزی جز چند لوحه‌ی غیرمصور که بر دیوارها آویخته بود ندیدند.^۹

حمام دیگری که در تاریخ به تفصیل بیشتری از آن یاد شده و دارای نقاشی‌های دیواری بوده حمام کاخ شرف‌الدین هارون در بغداد است که متعلق به قرن هفتم هجری (۱۳ میلادی) می‌باشد. شرف‌الدین فرزندی یکی از دولتمردان عصر، شمس‌الدین محمد جوینی (در گذشته ۶۸۳ ه. ق) بود که در دوران فرمانروایی هولاکو، آباقا و سلطان احمد تکودار (پسر هولاکو خان) پیوسته در رأس دولت جای داشت.

قصر شرف‌الدین هارون ساختمان بزرگی بوده و حمام آن ده خلوتخانه مزین به گران‌ترین و کمیاب‌ترین مرمهرهای رنگارنگ داشته، و آب از درون لوله‌های نقره‌ای یا نقره‌ی طلا نشان، که برخی از آنها به شکل پرندگان ساخته شده بود فوران می‌کرد و در همان هنگام آوازی مانند آواز پرندگان از آنها

البته پیش از نووی در نزد بیشتر فقها و دانشمندان

موضوع تصویرسازی و نقاشی از جمله ابن جریر طبری در تفسیر جامع‌البیان، امام بخاری در صحیح خود، ابن سعد کاتب واقدی در الطبقات الکبری^{۱۰} مورد نقد و بررسی قرار گرفته بود. در سال‌های اخیر نیز در این موضوع تحقیق و پژوهش گسترده‌ای توسط دکتر محمدعمارة با عنوان «الاسلام و الفنون الجمیلة» [اسلام و هنرهای تزیینی] انجام گرفت که به سال ۱۹۹۱ میلادی توسط انتشارات دارالشروق (بیروت / دمشق) چاپ و منتشر شد. وی در کتابش نظریه‌ی معتدلی را برگزیده که نشان می‌دهد دیدگاه فقهای اسلامی در این خصوص فقط متوجه تصویرسازی و مجسمه‌سازی‌هایی است که جنبه‌ی عبادت و پرستش به خودگیرد و احادیث و روایات نیز ناظر به همین جنبه می‌باشند.

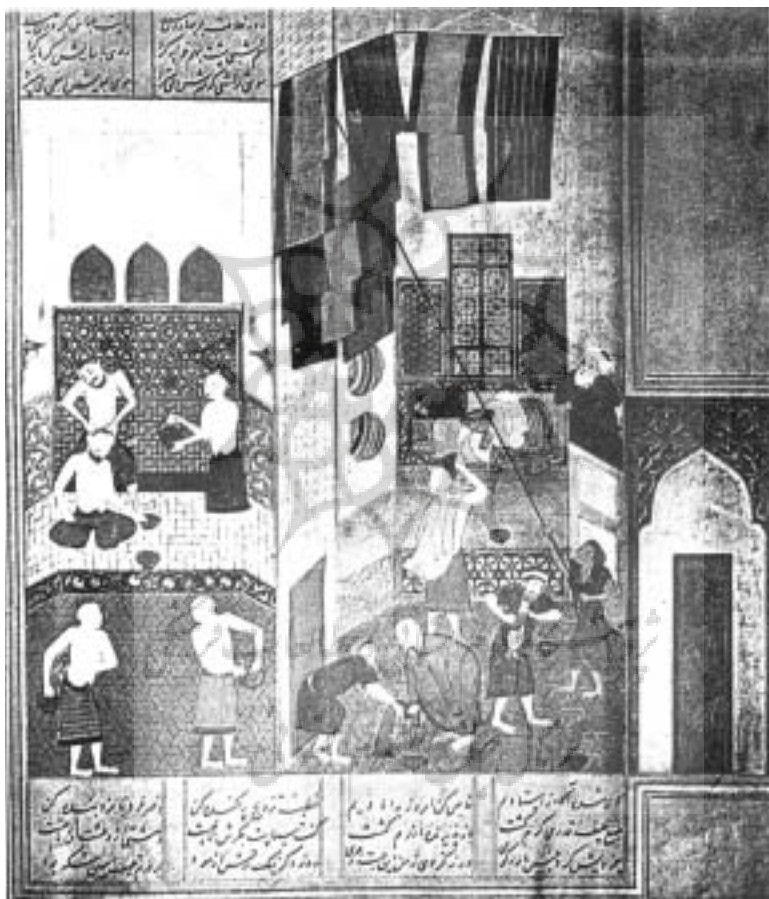
باوجود تحریم صورتگری از سوی برخی از فقها، گرمابه‌ها آراسته به تصاویر متنوع انسانی، طبیعی و تخیلی و اسطوره‌ای شدند. مسلمانان، مکانی چون حمام را برای تصویرسازی مناسب دیدند و در آن مکان هنرآفرینی کردند. هرچند بیشتر این نقاشی‌های دیواری در جریان یورش‌های مغولان به دنیای اسلام و تخریب بغداد از میان رفت ولی در تاریخ هنر اسلامی هنوز حمام‌هایی بر جای مانده‌اند که آثار نقاشی و نگارگری را بر خود دارند.

یکی از نمونه‌های برجسته که تاکنون برجای مانده، تصاویر و دیواری در حمام «فُصیرِ عمره» است که نمایانگر خوش‌گذرانی‌های بیشتر خلفای اموی است. تزیین حمام‌ها با این‌گونه تصاویر از اوایل قرن دوم هجری (هشتم میلادی) آغاز شد و فرمانروایان مسلمانی که خواهان چنین تصاویری بودند، اجرای آن را به نقاشان سرزمین‌های امپراتوری روم شرقی، که به تصرف

نگارگری در حمام

○ نادر کریمیان سردشتی

عضو هیأت علمی سازمان میراث فرهنگی کشور و مدرس دانشگاه

هارون الرشید در گرمابه کار کمال الدین بهزاد (اقتباس از کتاب نقاشی ایران، تالیف بازیل گری)

جهت حلال شمردن یا حرام دانستن یکسان نبوده است. دکتر ثروت عکاشه معتقد است که موضع‌گیری خصمانه در برابر نقاشی تنها در دوره‌های اخیر از سوی یکی از فقهای برجسته شافعی امام نووی (متوفی به سال ۷۳۲ ق / ۱۳۳۲ م) در مصر، پدیدار شد که حکم به

تحریم تصویرسازی داد، هرچند پیشتر، نقاشی گیاهان و اشیاء بی‌جان را مجاز دانسته بود.^۱

امام نووی در کتاب «المنهاج» تصویر موجودات زنده را [به استناد احادیث و روایات نبوی] تلاشی در تقلید صنع خالق در کار آفرینش می‌دانست و از همین رو آن را تحریم می‌کرد. لکن وی تصویری را که تنها جنبه‌ی تزیینی داشته باشد جایز می‌دانست و به همین استناد زیباسازی گرمابه‌ها را با تصاویر انسانی مباح می‌شمرد زیرا علت و غرض از آن به عقیده‌ی او زیباسازی بود نه رقابت با خالق در آن چه آفریده است.^۲

امپراتوری خلافت اسلامی وارث سرزمین‌های پهناوری گردید که هزاران سال سنن و آیین‌های فرهنگی ایرانی، شرقی و یونانی کهن بر آن حکمفرما بود. در کنار آن موارث گذشته این فرهنگ‌ها از جمله نگارگری و نقاشی در

حمام‌ها با تلاش و کوشش برخی هنرمندان ادامه یافت. این هنرمندان بین هنر دنیوی و آن چه هنر دینی است جدایی قابل شدند و برای توجیه هنر خود دلایلی داشتند. عوامل اجتماعی دیگر نیز در شرق اسلامی به رشد و بالندگی هنر نگارگری در حمام‌ها کمک کرد و همچنین دلایل تربیتی و پزشکی و روانپزشکی پزشکان مسلمان همچون ابن‌سینا هم زمینه‌ی مساعدی برای اجرای نقاشی حمام‌ها فراهم نمود زیرا اینان قائل به تأثیر نقاشی در مزاج انسان‌ها بودند.

روشن است که موضع دنیای اسلام در برابر نقاشی در همه‌ی دوره‌ها از

امام نووی
تصویری را که
تنها جنبه‌ی
تزیینی
داشته باشد جایز
می‌دانست دُبه
همین استاد
زیباسازی
گرمابه‌ها را
تصاویر انسانی
مباح می‌شمرد

اثر به مقدار زیادی افزوده است و آن را از نظر مقایسه‌ی رنگ با نوا و موسیقی به صورت آهنگی چند صدایی جلوه‌گر نموده است.^{۳۳} تصاویر دیواری این حمام

بیشتر تصاویر هندسی و برگ و گل‌های گیاهان است. امروزه در حمام‌های تاریخی ایران نیز آثاری از نقاشی‌های دیواری برجای مانده که به نمونه‌هایی از آن اشارت می‌رود. در باغ عفیف‌آباد شیراز که عمارت آن در دوره قاجاریه توسط میرزا علی محمدخان قوام‌الملک بنا شده است، حمامی باشکوه در جانب غربی ساختمان قرار داشته که دارای نقاشی‌های کاشی کاری شده است که کاشی‌کاری آن از نوع کاشی هفت رنگ با موضوعات برگرفته از شاهنامه و داستان‌های حماسی است. اغلب کاشی‌ها دارای طرح‌هایی با نقوش اسلیمی و موضوعات و داستان‌های عامیانه است. کاشی‌های هفت رنگ حمام باغ، دارای ویژگی‌های زیر است: اغلب از موضوعات شاهنامه در نقاشی کاشی‌ها استفاده شده و موضوع‌ها کمتر جنبه مذهبی داشته است. برای نمونه، کتیبه‌ی دهلیز ورودی حمام که مجلس تاجگذاری یکی از پادشاهان ساسانی را نشان می‌دهد که متعلق به نیمه اول قرن سیزدهم است. سبک کاشی کاری حمام، به کاشی کاری هفت رنگ کنونی نزدیک است. با اینکه کاشی‌کاری تمام حمام بدون رقم بوده ولی براساس منابع مکتوب، منسوب به موسوی زاده، کاشی‌نگار اصفهانی است.

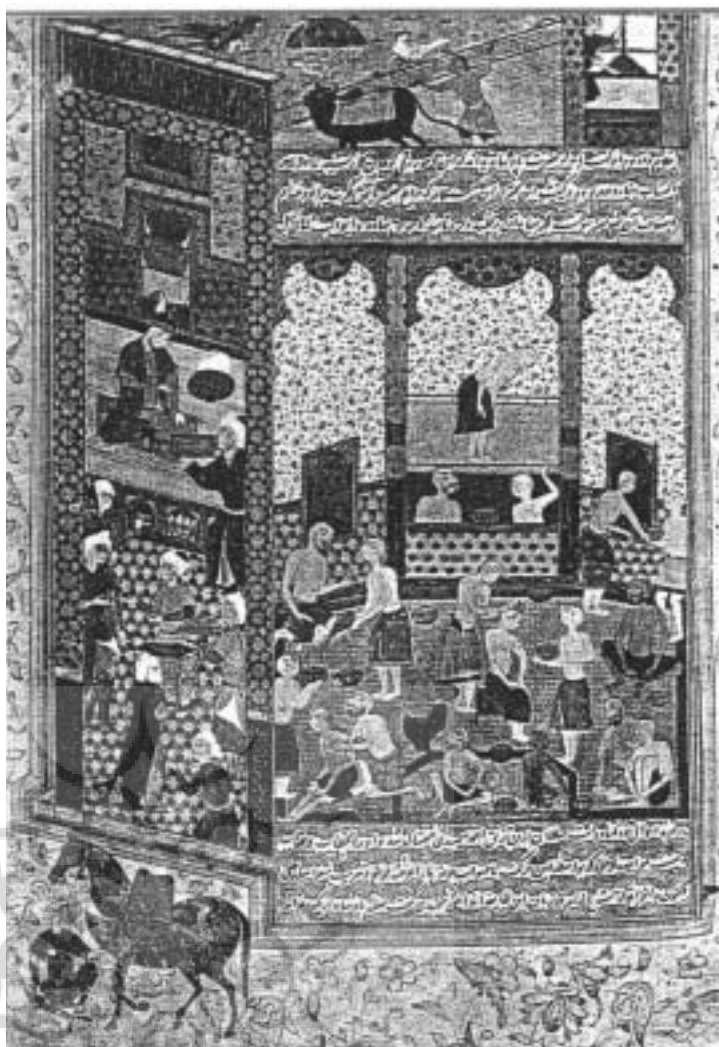
در خلاصه مقاله خانم فریبا باقری با عنوان «نگاهی به کاشی هفت رنگ حمام عفیف آباد» موضوعات نقاشی‌های این حمام این گونه است: تصویر زال و سیمرغ؛ نبرد رستم و اسفندیار؛ رستم و سهراب؛ نبرد فریدون با ضحاک

که ای نیک بخت این نه شکل من است

ولیکن قلم در کف دشمن است

در نسخه‌های خطی نیز تصاویر حمام‌ها که در آن نگارگری در فضای حمام انعکاس یافته است از منابع ارزشمند و مستند تاریخ نگارگری در حمام به شمار می‌آید. در نسخه‌های خطی از خمسه‌ی نظامی گنجوی که در موزه بریتانیا نگهداری می‌شود نقاشی‌های بسیار زیبا از کمال‌الدین بهزاد (نماینده مکتب هرات) آمده که یکی از آنها نقاشی هارون‌الرشید خلیفه عباسی در گرمابه است. که داستان سرتراشی هارون در حمام را به استناد متن نظامی گنجوی به تصویر کشیده است. در این اثر سربینه و درون گرمابه، هر دو نمایش داده شده است. گویی نقاش با چشم خیال برشی طولی به مجموعه‌ی ساختمان گرمابه داده و دیوارهای مزاحم را از پیش برداشته تا بتواند همه بخش‌های موردنظر خویش را جلوه‌گر سازد. در درون گرمابه موی تراشی سر خلیفه‌ی عباسی را تصویر نموده و جامه و کلاه او در غرفه‌ی مربوط به سربینه قرار دارد و شاگرد حمامی در این میان مشغول تر و خشک ساختن حوله‌های گرمابه است. در این قطعه دو رنگ مهم نخستین که عبارت است از یک خاکی پرنرنگ خاکستری‌گونه و آبی فیروزه‌ای، تناسب (Harmonie) اصلی را پدید آورده است. پس آنگاه الوان جزئی و محلی دیگر چون رنگ سرخ آزاره‌ها و چند لکه رنگ سبز که به وسیله لباس افراد و یا کاشی‌ها خودنمایی می‌کند در این زمینه متعادل به صورت تک‌مضراب‌هایی که همگام با آهنگ اصلی است و درعین حال با فواصل مطبوع صوتی نواخته می‌شود به زیبایی

یکی از باورها این بود
 که گرمابه پناهگاه
 جن‌ها و ارواح شریر
 است و قرآن خواندن و
 نماز گزاردن در آن
 جایز نیست و لذا در
 سردر و درون گرمابه‌ها
 تصویر شیطان
 زشت‌روی را نقش
 می‌کردند که از همین
 باور سرچشمه
 می‌گرفت

ریخته و نگین‌های سبز از گونه‌ای سنگ که از روم آورده بودند و نگین‌های طلایی از بلور روکش شده با طلا ساخته شده بود. در این حمام تصاویر زنان و مردان بسیار خوش اندام و زیبایی را در حال خواب نشان می‌داد...»^{۱۱}

یکی از باورهای عامیانه این بود که گرمابه پناهگاه جن‌ها و ارواح شریر است و قرآن خواندن و نماز گزاردن در آن جایز نیست و لذا در سردر و درون گرمابه‌ها تصویر شیطان زشت‌روی را نقش می‌کردند که از همین باور سرچشمه می‌گرفت و در این باره سعدی شیرازی قطعه شعری نغز و پرمعنی دارد:^{۱۲}

ندانم کجا دیده‌ام در کتاب
 که ابلیس را دید شخصی به خواب
 به بالا صنوبر، به دیده چو حور
 چو خورشیدش از چهره می‌تافت نور
 فر رفت و گفت: ای عجب این تویی
 فرشته نباشد بدین نیکویی!
 تو کاین روی‌داری به حُسنِ قمر
 چرا در جهانی به زشتی سَمَر؟
 چرا نقش بدت در ایوان شاه
 دژم روی کرده است و زشت و تباه؟
 شنید این سخن بخت برگشته دیو
 به زاری برآورد بانگ و غریو

برمی‌خواست. خلوت خانه میانی این حمام که تصاویری از انواع اعمال و حرکات جنسی بر دیوارهای آن نقش بسته بود، همیشه در بسته و قفل شده بود.^{۱۱}

حسن مطبیب نیز نقل می‌کند: من در بغداد، در خانه شرف‌الدین هارون پسر صاحب [دیوان] شمس‌الدین محمد جوینی، گرمابه‌ای را که بسیار استادانه و زیبا و روشن ساخته شده بود، دیدم که از هر طرف درختان و جوی‌های آب روان آن را در برگرفته بودند.

متصدی حمام که یک خدمتگزار حبشی سالخورده و محترم بود مرا به درون برد و در میان حوض‌ها و آبروها گردش داد. لوله‌های آب از نقره یا نقره روکش شده با طلا بود و دهانه بعضی لوله‌ها به شکل پرنده بود که هروقت آب از آن فوران می‌کرد نغمه‌های دلپذیری از آن برمی‌خاست. آب از راه لوله‌ها به حوض‌های مرمری خوش ساخت می‌ریخت و پس از سرریز شدن حوض‌ها در استخر زیبایی جمع می‌شد و از آن جا به داخل باغ می‌رفت. سپس ده خلوتخانه را به من نشان داد که هرکدام از دیگری زیباتر جلوه می‌کرد و در پایان مرا به خلوتخانه‌ای راهنمایی کرد که با یک قفل آهنی بسته شده بود. در آنجا گشود و مرا از دهلیز درازی عبور داد که نمایی از مرمر سفید ساده داشت و در میانه دهلیز خلوتخانه چهارگوشه‌ای بود که به اندازه چهار نفر نشسته و یا دو نفر خوابیده گنجایش داشت. هر چهار دیوار این خلوتخانه مانند آئینه صیقلی بود و بیننده همه اندام‌های خود را از پشت و رو و پهلو می‌دید. کف خلوتخانه با نگین‌های سرخ و سبز و طلایی مصور شده بود، نگین‌های سرخ از بلور

**Gardens
in the time of
the great muslim
Empire theory
and
Design**

○ باغ در جهان اسلام: نظریه و طرح
○ ۱. پتروچلی

امروزه اهمیت باغ‌های اسلامی و چگونگی معماری و ساختار هماهنگ آن با باغ ضرورت توجه بیشتری را ایجاد می‌کند. اثر حاضر که تحت عنوان باغ و طراحی آن در جهان اسلام در سال ۱۹۹۸ به چاپ رسیده است، حاصل برگزاری کنفرانسی است که در رابطه با موضوع باغ و هنر باغ‌سازی و معماری این باغ‌ها و چگونگی حرکت آب در آن‌ها در ماساچوست در سال ۱۹۹۴ برگزار شده است. کتاب مجموعه‌ای است از ۸ مقاله که تلاش دارد خواننده را با هنر و معماری اسلامی و به‌ویژه معماری فضاها و آشنا سازد و عناصر متشکل باغ اعم از آب، درختان، گل و... را مورد توجه قرار دهد. کتاب در جلد گالینگور منتشر شده است.

ISBN: 9004107231
Brill Academic Publishers,

مردوش؛ نبرد رستم و اژدها.^{۱۳}

حمام دیگری از شیراز که دارای نقاشی دیواری است حمام مشهور وکیل در جنب مسجد وکیل است که با بیش از ۱۴۰۰ مترمربع مساحت دارای پلانی چهارگوش و شامل سربینه، گرمخانه و آتش خان و دیگر تأسیسات است. زیر سقف و بر روی دیوارهای اطراف را آهک بری‌های زیبایی از عصر زندیه و قاجار فراگرفته که در این نقاشی‌ها داستان‌های مذهبی چون به معراج رفتن پیامبر (ص)، قربانی کردن حضرت اسماعیل (ع) و افسانه‌هایی چون داستان بیژن و منیژه و داستان خسرو و شیرین را در کنار نقوش گیاهی و هندسی و اسلامی به تصویر کشیده‌اند. تصاویر و نقش‌ها به صورت سیاه و سفید کار شده است که در مجالس زمینه سیاه شده و صورت‌ها و نقش‌ها سفید است اما در نقش‌های اسلیمی و ختایی، زمینه سفید و نقش‌ها سیاه است. موضوعات مجالس در دور حاشیه گنبد در ترنج‌ها نشان داده شده و سایر بخش‌های بنا با نقوش گیاهی و اسلیمی مزین گشته است.^{۱۵}

حمام ابراهیم خان کرمان نیز که حدود سال‌های ۱۲۱۸ تا ۱۲۴۰ ه. ق. توسط ابراهیم خان ظهیرالدوله، حاکم وقت کرمان در مجاورت مجموعه گنجعلی خان ساخته شده، دارای نقاشی‌های دیواری زیبایی است. در این حمام سردر ورودی و داخل بنا با تزئینات کاشی‌کاری شده است.

حمام گنجعلی خان کرمان نیز که در حدود سال‌های ۱۰۰۶ تا ۱۰۳۱ ق (توسط گنجعلی خان) ساخته شده از شاهکارهای ماندنی گرمابه‌های ایرانی است که از نقاشی و حجاری و گچ‌بری فراوانی برخوردار بوده و یک مجموعه هنری را به وجود آورده است.

پی‌نوشت‌ها:

۱. موسوعة التصوير الاسلامی. دکتر ثروت عکاشه، (چاپ بیروت، مکتبه لبنان، ۱۹۹۹ م) ص ۷.
۲. همان. ص ۷.
۳. شرح صحیح البخاری. ج ۷، ص ۳۸.
۴. الطبقات الكبرى. ابن سعد، ج ۸، ص ۴۲.
۵. موسوعة التصوير الاسلامی. ثروت عکاشه، ص ۴۹، ترجمه با عنوان: نگارگری اسلامی. توسط غلامرضا تهامی (تهران، پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی، ۱۳۸۰ ش)، ص ۸۲.
۶. الولاة و القضاة فی مصر. کندی، ص ۱۰۱.
۷. موسوعة التصوير الاسلامی. ص ۴۹.
۸. تاریخ بیهقی. ابوالفضل بیهقی، به اهتمام سعید نفیسی (چاپ تهران، کتابخانه سنایی، ۱۳۱۹ ش)، ج ۱، ص ۱۳۰-۱۳۳؛ تاریخ بیهقی، به اهتمام دکتر خطیب رهبر، ص ۱۴۵-۱۴۶.
۹. تاریخ بیهقی. به اهتمام سعید نفیسی، ج ۱، ص ۱۳۵-۱۳۹.
۱۰. نفع الطیب. مقرئ، ج ۲، ص ۲۳۵؛ موسوعة التصوير الاسلامی، ص ۴۹.
۱۱. مطالع البدور فی منازل السرور. علاءالدین علی بن عبدالله البهمانی الغزولی، جزء دوم، ص ۸-۹؛ نگارگری اسلامی، ص ۸۳.
۱۲. بوستان. سعیدی شیرازی، ترجمه دکتر محمد موسی هندووی، ص ۱۳۱-۱۳۳؛ موسوعة التصوير الاسلامی، ص ۵۰.
۱۳. نقاشی (ایرانی از کهن‌ترین روزگار تا دوران صفویان. اکبر تجویدی، ص ۱۵۸، تهران، وزارت فرهنگ و هنر، ۱۳۵۲ ش).
۱۴. خلاصه مقالات همایش حمام در فرهنگ ایرانی. ص ۲۳-۲۴ (تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۸۲ ش).
۱۵. دیوارنگاری در ایران. عبدالمجید شریف‌زاده، ص ۱۳۸ (تهران، مؤسسه صندوق تعاون سازمان میراث، ۱۳۸۱ ش).